

מהו ביטוי יהודי באמנות ובעיצוב זוה פנחס־כהן

א.

המושג "יהודי" וזהות יהודית צומחים מתוך הקשר של דת ולאומיות. לכן, הזהות נגזרת מתוך המתח ביניהם לבין העולם המודרני המכיל את החילוניות. אותה חילוניות ש"רעננה" את הראייה של כל עולם המושגים היהודי, שהיה כבול בתוך הנורמות עד שלפעמים נשכח תוכנו. המפגש בין היהדות למודרנה אפשר הזזה ובדיקת הגבולות של מושגי היסוד של החיים.

ב.

השאלה היא שאלה על זיהוי הזהות. השאלה מהו ביטוי יהודי היא שאלה המזהה שני קטבים ואולי יותר. בקוטב האחד, זהו ניסיון לומר שכמו שניתן לזהות ביטוי אנגלי או ביטוי איטלקי כך ניתן לזהות ביטוי יהודי, כלומר, שמאחורי המושג יש הבנה של "מובן מאליו" עד כדי שאין לתהות עליו ומאידך, יש קוטב אחר המעיד על תחושת חמקמקות, של הגדרה בלתי נתפסת, שהמוגדר אינו מוכן (בהאנשה) להיכנס לגבולות ההגדרה והמגדיר. שכל גבול שייקבע (ובאופן טבעי מעצם העיסוק ב"יהודי" מדובר גם בגבולות הלכתיים), יהיה גבול כדי לפרוץ אותו, אבל, עצם הידיעה של המגדיר והמוגדר על הגבול שנפרץ, מרחיבה את האפשרות לדון ולחפש מחדש את ההגדרה למה היא זהות יהודית באמנות, בספרות, בתיאטרון ובקולנוע.

כאשר מדובר על ביטוי יהודי, יש לדעתי, להבחין ולהגדיר על ציר הזמן, בין ביטוי ישראלי לביטוי יהודי בתפוצות ויש לשאול לגבי התקופה. האם מדובר ביצירה עד סוף המאה התשע עשרה? או ביצירה מאז המודרניזם?

האם מדובר ביצירה ישראלית, לאחר קום המדינה, המתרחשת בחלל תרבותי "חילוני", או ביצירה בתפוצות אחרי השואה? האם מדובר ביצירה ישראלית של אדם שגבולות ההלכה מעניינים אותו ומחייבים אותו, או שגבולות אחרים מעסיקים אותו? וכשמדובר באמנות ישראלית, האם מדובר אחרי שנות השמונים? לאחר שהמושג "ארון הספרים היהודי" התבסס, או לפניו? ההבחנה בין האפשרויות האלה מאפשרת להגדיר את המשותף על רקע המשתנה. ולחילופין, האמנות והביטוי האמנותי הם עדות לשינויים ברוח הזמן ובתנועות היסטוריות.

ציר הזמן ההיסטורי הוא ציר משותף, קולקטיבי, אבל, אמנות בכלל ואמנות יהודית בפרט, נעה על ציר נוסף, שהוא אישי ואינדבידואלי תלוי־יחסים בין **הבינוגרפיה לזיכרון ולמקום**. אלה הם נתונים שאין לאמן שליטה עליהם אבל, הם כופים עצמם עליו ובונים את האישיות ואת **השפה האישית** והאמנותית של האמן.

זוה פנחס־כהן, משוררת, מרצה לספרות ואמנות העורכת את כתב העת "דימוי" לשירה, ספרות, ביקורת ותרבות יהודית. זכתה בפרסים רבים בתחומה, בין היתר במלגת "שבתון אביחי". פרסמה עד כה שמונה ספרי שירה.

ג. הלכה והליכה

המפגש בין ה"שפה" האישית לבין החברה והזמן ההיסטורי יוצר מתח ושינוי, אותו אנחנו מתבקשים לפרש ולדון בו. מתוכו פורצות היצירות שהן הרצף והן גם השינוי. יצירה כמו של נחמה גולן, שהייתה כבר לאיקון תרבותי (והתפרסמה לראשונה בכתב העת "דימוי"), "במקום שבו אני עומדת" – נעל אישה העשויה מדף גמרא מתוך הגניזה – זו יצירה הבודקת את גבולות ההלכה, שגזורה מהמילה "הליכה", ואת גבולות המוסכמה החברתית.

ד. מילים, שפה, ספר

מכאן אני רוצה לציין גורם נוסף שהוא הכרחי לזיהוי וליצירת ביטוי יהודי, והוא **הטקסט** (שאינו לו מילה חלופית בעברית ומעניין לדון בשאלה מדוע). או האותיות העבריות והמילה הכתובה.

בטקסט עברי, אנחנו מזהים שני עניינים מרכזיים; האחד, שכל טקסט עברי, מעצם היותו, מקיים דיאלוג והתכתבות בלתי נמנעת עם המקורות היהודיים הקדומים והקודמים לו, כחלק מזהות הכתוב והטקסט (ראה "תולדות האהבה" לניקול קראוס, ארה"ב, 2004, הדמויות ברומן דוברות תערובת אנגלית, יידיש, עברית מקראית וספרדית) והשני, השפה העברית בנויה משורשי מילים. השורשים יוצרים דיאלוג פנימי בתוך ובין המילים שהוא בבחינת התת-מודע של השפה היוצר פרשנות פנימית לטקסט, עוד בטרם החלה פרשנות מודעת. לדוגמא: השורש של המילה "חולשה" הוא ח.ל.ש וזה גם היפוכה של חולשה "לחלש". כלומר בשורש המילים מצויים ההפכים.

ביצירה פלסטית, נוכחות הטקסט אם כטקסטורה של אותיות או ציטוט בעל משמעות, היא סוג של התכתבות של האמן עם הזיכרון שלו, עם העולם התרבותי שלו, ולפעמים עם הגבול שהוא מנסה לנסח לעצמו מחדש כגבול הזיהוי היהודי שלו. כך, גרשוני, מיכל נאמן (אדוני צבעים), מיכאל סגן כהן המעתיק פרקי תנ"ך מלאים בכתב ידו כיצירה חדשה, אברהם אופק במילים המפוזרות ברישומים מתוך המדרש.

מאחר והמושג "יהודי" חובק בתוכו גם הקשר של "דת" וגם "לאומיות" הרי שהביטוי יהודי, יכיל מה שמצוי בזיכרון האישי והמשפחתי של היוצר היהודי שהוא כולל "חומרים" מתוך הבית היהודי, הפולחן היהודי במחזור השנה והתפילה או חיי הגוף היהודי. אין פלא שיופיעו הספרים כאובססיה אמנותית ביצירתו של ז'אק ז'אנו, או יחסי גומלין של חפץ וטקסט כמו ביצירתו של בלו סימיון פיינרו שהיצירה "אור" היא באמצעות אותיות העשויות ממנורות פלורוסנט – "אור", נחמה גולן ביצירתה בתערוכה "אוהל משלה" בתורה שקופה מפברגלס ועוד.

לדעתי, הטקסט והכתב הם גיבורים ראשיים בביטוי היהודי באמנות ובעיצוב, הם הרפרנס המרכזי והייחודי המזהה יצירה כיצירה בעלת זהות יהודית. יש בהם את המרקם וההקשר הקונקרטי ואת המשמעות של סמל ופשרו, באופן אבסטרקטי הם מזהים עם הבריאה של העולם, עם כוח היצירה (ראה ספרו של יהודה ליבס "ספר יצירה" בהוצאת שוקן) ועם הזהות בין עם ישראל לבין ספר הספרים, ובין ספר התורה כספר פולחן מקודש. הספר והשפה הם החלפה של טריטוריה ושייכות למקום, משום שהשייכות של התורה לעם ושל העם לתורה היא ברורה ואינה ניתנת לערעור.

ה. גבולות הגוף, גבולות היהודי

נושא נוסף המזהה ביטוי יהודי, הוא על דרך ההיפוך והחיכוך. על דרך יחסי חול עם קודש, חילול מול קדושה, התרת האיסור ובדיקת הזעזוע המשתמע.

"הגוף" הינו נושא לא מתואר ולא מדובר בספרות היהודית ובמסורת היהודית הקלאסית, והעיסוק בו הוא בצנעה ובתוך תחומי ההלכה. הפגנת הגוף וחשיפתו בבחינת "גם אנחנו יכולים. גם ליהודי יש גוף", הוא חלק מהביטוי ההולך ומתחזק ויש לו אפיונים מקומיים, כמו עבודותיה של חוה ראוכר ב"נערות לוח השנה", או סדרת הנשים הבשלות והמבוגרות, עולות חדשות בעירום מלא המשקפות את ההגירה והזרות. או רפי דיגי ב"אלוהים" העוסק בדמויות נערים בני ישיבה המשקפים נוכחות הומוסקסואלית. או זויה צ'רקסקי בתערוכה "קולקציה יודאיקה", המביאה עד אבסורד את הוראות ההלכה בתיאור גוף ופני אדם. כלומר, עמדה ביקורתית שיש בה תהייה אישית על הזהות האישית מול המהלך הקולקטיבי, נכנסת לתוך השיח התרבותי הישראלי כ"ביטוי יהודי".